

ČETVRTA CRNOGORSKA PROLETERSKA BRIGADA

Poslije oslobođenja Imotskog 2. proleterska divizija krenula je prema dolini Neretve. Srdačno ispraćeni od pripadnika NOP-a napustili smo ovo mjesto. Na području Imotskog ostale su dalmatinske brigade radi sređivanja stanja na oslobođenoj teritoriji i mobilizacije novih boraca. Predstojeća dejstva, koja je Vrhovni štab nagovijestio našim jedinicama, trebalo je da stvore uslove za prodor u Hercegovinu i Crnu Goru. Neprijateljska ofanziva na području Banije i Bosanske krajine uzimala je sve veće razmjere i izazvala izvanredne teškoće oko prebacivanja i zbrinjavanja ranjenika i bolesnika, kao i oko zaštite desetina hiljada pogorelaca i izbjeglica koji su se kretali s jedinicama kako bi spasli gole živote ispred krvožednih njemačkih, italijanskih, ustaško-domobranskih i četničkih jedinica. Od Imotskog do s. Rakitnog izvršili smo pokret noću. Iz Rakitnog, koje je do prije neki dan bilo ustaško uporište, produžili smo marš danju prema sniježnom planinskom prevoju između planine Čabulje i Cvrsnice, da bismo se prebacili u dolinu Drežanke. U prethodnici divizije bila je 2. proleterska brigada. Kada smo se spustili dolinom Drežanke do željezničke stanice Drežnica, još je prethodnica vodila borbu s dijelom neprijateljske motorizovane kolone koja je zaustavljena na cesti, na suprotnoj — lijevoj obali Neretve. Nije bio likvidiran ni italijanski bunker iznad stanice, na ušću Drežanke u Neretvu. Vatra iz ovog bunkera ometala je borce 2. proleterske brigade da se prebace preko rijeke i dođu do napuštenih kamiona na cesti oko koje su se vrzmale grupacije Italijana, stalno otvarajući vatru. To je i nas omelo da skrenemo odmah uz Neretvu. Morali smo sadejstvovati 2. proleterskoj brigadi u likvidiranju neprijateljskog otpora, a onda produžiti na određeni zadatak.

S kosa iznad Drežnice osuli smo mitraljesku vatru po bunkeru i grupama oko kamiona. Pošto je otpor s druge strane i dalje trajao, jedan bataljon naše brigade se nešto uzvodno, ispod Donje Grabovice, uspio da prebaci na lijevu obalu Neretve. I dijelovi 2. proleterske uspjeli su da se pod vatrom prebace skelom na drugu obalu. Neprijateljske grupe su najzad, uvidjevši da padaju u sve teži položaj, prestale s otporom. Motorizovana kolona je razbijena i najvećim dijelom zarobljena; zaplijenjena je veća količina oružja i municije i zatim korišćena od naših jedinica; motorna vozila su uništena. Samo je dio ove kolone uspio u toku noći da se probije do Jablanice i da tamo doživi još goru sudbinu.

Glavnina 2. proleterske divizije (2. proleterske i 2. dalmatinske brigade) je okrenula front prema Mostaru. Naša brigada skreće uz Neretvu da bi se (likvidirajući italijanska uporišta pored rijeke) povezala sa jedinicama 3. udarne divizije koje su dejstvovalе u dolini Rame. Italijanske posade jačine 10—20 vojnika obezbeđivale su mostove, željezničke stanice, cestu i prugu u ovom stjenovitom tjesnacu. Stacionirale su u staničnim zgradama i dvospratnim kamenim bunkerima duž željezničke pruge. Prvi zarobljenici su nas obavijestili da posade imaju naređenje da te objekte po svaku cijenu brane i da se jači garnizoni nalaze u Jablanici, Konjicu i Prozoru. Međutim, mi nijesmo bili u mogućnosti da ih istovremeno napadnemo — nema prilaza sa strane u ovaj dugi klanac između Drežnice i Jablanice. Predstojala nam je napornija sukcesivna akcija od objekta do objekta: Donja i Gornja Grabovica, Karaula, Aleksin han, Donja Jablanica, Lug, Jablanica. Iz svakog utvrđenog objekta je pružan žilav otpor, zasipani smo vatrom mitraljeza i bombi. Hrabrost naših mitraljezaca i bombaša nadjačala je sve. Protivnik je računao da će odoljeti u svojim »neosvojivim« uporištima. I baš ovdje, došla je do izražaja spretna kombinacija vatre i pokreta: dok su jedni obasipali puškarnice vatrom, drugi su s odšrafljenim bombama, puzeći prilazili bunkerima, ubacivali bombe i uništavali ili zarobljavali njihove posade. »Brede« to poznato italijansko oružje, iza kamenih zidova ipak nijesu odigrale ulogu koju su im Italijani namjenili; nijesu mogli precizno njima nišani i efikasno tući. Maramica ili komadić pocijepanog veša, provučeni kroz mali otvor bunkera, prekraćivali su muke onih koji bi preostali u životu poslije eksplozija ručnih bombi. Bio je to za njih jedini izlaz kada se ima u vidu neodoljiv juriš naših boraca.

Pred nama se ukazao prizor koji je pružao stravičnu sliku rata: mrtvi, lakše i teže ranjeni vojnici, oni koji su pukim slučajem ostali nepovređeni i oni izbezumljeni od straha. Slične scene su se ponavljale i kasnije, kod ovog i onog likvidiranog neprijateljskog bunkera i uporišta. Broj zarobljenika je rastao do te mjere da su nam ubrzo postali ozbiljna smetnja. Trebalo ih je čuvati i hraniti. A borci su nam bih potrebni za izvršavanje drugih zadataka — za nove okršaje kojima smo išli u susret. Preostajalo nam je jedino da za njih zatražimo hranu od mostarskog garnizona ili da ih zamijenimo za internirane drugove. Predloge u tom smislu prihvatio je štab 2. proleTERSKE divizije, pa je štab 2. proleTERSKE brigade uputio u ovom smislu predstavku italijanskom garnizonu u Mostaru.

Likvidacijom neprijateljskih uporišta došli smo do prilično značajnog plijena u naoružanju, naročito u municiji. Naši borci nijesu imali ovdje potrebe da je štede. Preoružali smo sve bataljone italijanskim oružjem, a isto tako obezbijedili dovoljne rezerve u municiji za izvjesno vrijeme. Ipak se nijesmo oslobodili ni drugog oružja.

Posada željezničke stanice Prenja nije ni sačekala naš napad. Zahvaćeni panikom pojedinih bjegunaca povukli su se u Jablanicu i tako klicu panike unijeli i u ovaj garnizon koji je bio jak i spremao se da nam pruži otpor do pristizanja pomoći koju je uzalud očekivao. I ostale posade između Prenja i Jablanice su se povukle. Sve se zbililo u jablanički garnizon koji je prema obavještenjima mještana bio dobro naoružan, utvrđen i jak oko 1.000 Italijana i nešto oružnika NDH.

JABLANICA JE OSLOBOĐENA

Približavali smo se objektu napada. Da bismo izbjegli gubitke, odlučili smo da neprijatelja napadnemo noću. Terenski uslovi za napad bili su ovog puta nešto povoljniji. Kanjon se ovde proširio u dolinu. Bilo je mogućnosti za manevar. Mogli smo razviti bataljone na obje obale. Neposredni prilazi mjestu bili su dobro branjeni. Artiljerija je ometala podilazak naših jedinica, ali su one s prvim mrakom bile na polaznim položajima.

U toku dana saznali smo od štaba divizije da je i Prozor oslobođen i da je neprijateljski garnizon u tom mjestu dijelom uništen, a dijelom zarobljen. Poslije Prozora, 3. divizija je

usmjerila dejstva prema Rami, Ostrošcu i Konjicu, pa je trebalo da požurimo s likvidacijom Jablanice radi sadejstva s 3. divizijom. Da bismo ubrzali izvršenje ovog zadatka uputili smo komandi italijanskog garnizona u Jablanici ultimatum za predaju: »... Vaši garnizoni u dolini Neretve i Rame su uništeni ili zarobljeni. Veliki broj vaših vojnika nam se predao i time spasao svoje živote. Vaš dalji otpor je besciljan, on može dovesti samo do nepotrebnih žrtava. Ovim vas pozivamo na predaju. Garantujemo život i dobar postupak svim oficirima i vojnicima. U protivnom, bićete uništeni! Rok odgovara do ...« Po seljaku iz susednog sela poslao sam ovaj ultimatum u ime štaba 4. brigade. Seljak se vratio bez odgovora komandanta garnizona koji je pažljivo ispitivao seljaka o našem rasporedu i jačini. Ipak, sačekali smo da istekne rok koji smo postavili ultimatumom, a onda — vidjeći da ne kane da se predaju — prešli smo u napad.

Odlučili smo da još u toku noći prisilimo neprijatelja da kapitulira. Bataljoni su dobili zadatke. Bile su obavljene sve pripreme. U prvi mrak odjeknule su ručne bombe. Drugi bataljon je na juriš ovladao tunelom i mostom. Ostali bataljoni, koji su prodirali desnom obalom Neretve, likvidirali su niz bunkera na svom pravcu i prodrli u Jablanicu. Na svaki otpor neprijatelja pritisak naših bataljona je pojačavan. Zauzeta je železnička stanica. U toku noći neprijateljski otpor je lokalizovan na manji broj objekata. Čak je i blindirani voz pao u naše ruke. Ujutro su Italijani pružali otpor još iz hotela, (u kojem je bila komanda mjesta) i iz zgrade kasarne koju je 3. bataljon naše brigade držao pod iakom vatrom. Manji dio neprijateljskih vojnika zarobljen je ili je poginuo, a većina se povukla u ova dva objekta i produžila da se brani.

Pristupili smo likvidaciji neprijatelja u hotelu. Tek kada je naš top (sa oko 20 metara udaljenosti) ubacio nekoliko granata u prostoriju hotela, negdje poslije podne pojavila se bijela zastava u znak predaje. Zarobljenici su postrojeni ispred hotela: bilo ih je oko 140 vojnika, 5 oficira i 17 oružnika NDH. U hotelskim prostorijama bilo je mnogo mrtvih i ranjenih vojnika.

Potom smo usmjerili snage na kasarnu. Pokušavali smo da privolimo neprijatelja na predaju. Na pozive naših boraca da prestanu sa otporom, oni su sve bjesomučnije otvarali vatru. Prilaz kasarni je bio težak zbog brisanog prostora koji ju je okružavao. Sa svih strana osuli smo vatru iz automatskih oruđa,

gađajući u otvore na kasarni i okolnim bunkerima. Topovi i bacači neprijatelja učutkani su našom vatrom. Ranjene mazge su se koprcale u blizini. Bližila se noć, a Italijani su i dalje pružali otpor. Udvostručili smo obruč oko kasarne i pojačali budnost za slučaj njihovog pokušaja da se probiju. Jedan naš bataljon stajao je u rezervi, spreman da interveniše gde se ukaže potreba.

Čitavu noć su praštale ručne bombe i čuli se mitraljezi. Ujutro su stupili u dejstvo i naši minobacači. Jedna za drugom padale su granate i raznosile komad po komad kasarnskog krova. U oveću rupu koju je napravila granata ciljale su nišandžije na bacačima. Uskoro, kao da se pokrenula kasarna. Strahovita eksplozija nadjača sve ostale. Kao da se čitava Jablanica potresla. Iz kasarne se izdigao visok stub dima. Počeše da iskaču izbezumljeni vojnici kroz prozore i vrata, s rukama u vis. Granata je bila pogodila prostoriju u kojoj se nalazio dio eksploziva. I mi smo bili iznenađeni efektom toga pogotka. Italijani su bili uvjerenja da smo prokopali kanal do ispod kasarne, podmetnuli eksploziv i izazvali eksploziju. U bunkerima oko kasarne bio je zatrpan veliki broj živih vojnika koji su jaukali i zapomagali. Znatno broj mrtvih i ranjenih ležao je u kasarni i oko nje. Naši vojnici su otkopavali i spasavali one koji su pokazivali znake života. Ranjenicima je ukazana pomoć. Zarobljenici su prikupljeni i postrojani na poljanici ispred kasarne: bilo ih je oko 600 vojnika i oficira. Među njima i jedan pukovnik, komandant puka iz Mostara koji se ovamo probio s grupom vojnika (iz sastava motorizovane kolone napadnute kod Drežnice). Pukovnik je izjavio da se borio u Španiji na strani generala Franka. Pored mnogih italijanskih, imao je i vrpce stranih odlikovanja. U kasarni je poginuo jedan potpukovnik vjerovatno komandant garnizona. Zarobljeni vojnici su upotrijebljeni za nosioce ranjenika, a oficiri — njih oko 30 — predati su vojnom sudu naše divizije na nadležni postupak. Na pitanje zašto nije predao garnizon i izbjegao katastrofu, pukovnik je odgovorio da formalna strana ultimatumu nije odgovarala određenim propisima. Mi se nijesmo držali nikakvih formalnosti kada smo postavili zahtjev za predaju. Naša krivica nije što taj zahtjev nije prihvaćen.

Tako je 23. februara 1943. naša brigada dovršila još jednu veliku pobjedu. Došla je do velikog ratnog plijena u oružju, municiji i hrani. Nekoliko dana je bilo potrebno intendancijama da sve saberu, srede i izdijele jedinicama i bolnicama.

Brigada se na ovoj prostoriji zadržala i odmarala nekoliko dana, a onda se povezala sa dijelovima 3. divizije koji su već bili oslobodili Ramu. Oslobođenu Jablanicu su nadlijetali svakodnevno po nekoliko puta »dornijeri« i »štuke«. Mitraljirali su i bombardovali mjesto, izuzev prostoriju oko kasarne jer nijesu znali da je i ovdje sve svršeno. Produžili smo radi varke da koristimo signale za avione koje smo dobili od zarobljenika.

UPAD U KONJIC

U dolini Neretve, na pravcu dejstva naših jedinica, ostao je neprijateljski garnizon u Konjicu, čiju su posadu sačinjavali, pored Italijana, ustaše, domobrani, milicija, oružnici i četnici. Jedinice 3. divizije imale su zadatak da poslije oslobađanja Rame i Ostrošca, unište i ovo neprijateljsko uporište. Ovaj zadatak su od Sarajeva obezbeđivale jedinice 1. proleterske divizije sa osloncem na Ivan-sedlo. Dejstva jedinica naše dvije divizije nijesu bila ovom prilikom koordinirana, pa je — i pored nekoliko odvojenih napada — Konjic ostao nezauzet. Jačina neprijateljskog garnizona zahtijevala je jednovremeni napad jačih snaga, naročito u poslednja dva pokušaja kada su u Konjic pristigla pojačanja od Sarajeva. Operacija je zahtijevala jaka obezbeđenja i prema Sarajevu (u rejonu Ivan-planine), i prema gornjem toku Neretve (prema Borcima i planini Ljubinji). Međutim, njena dinamika je tekla nezavisno od objektivnih uslova koji su vladali tih dana na ovom području. Zato su i razumljivi neuspjesi smjelih poduhvata dijelova brigada: 1. proleterske 19/20. februara, a 5. i 9. 23/24. februara i 4. i 5. brigade 24/25. i 26. februara. Najpovoljniji uslovi za likvidaciju garnizona u Konjicu postojali su pri prvom napadu, kada su dva bataljona 1. proleterske brigade bili nedovoljni, a najnepovoljniji u poslednjem napadu kada su, zbog priliva novih neprijateljskih snaga sa sjevera (Nijemaca i ustaša) i juga (četnika), upotrijebljene jedinice 3. divizije bile nedovoljne. Oslobođanjem Konjica izbjegli bi smo one nevjerovatno teške napore i borbe koji su nam nametnuli u sljedećim danima manevar ka gornjem toku Vrbasa. Ova vrata kroz koja smo htjeli provesti naše ranjenike, ostala su i dalje zatvorena. To je otežalo i usporilo naše kretanje na cijelom frontu i prinudilo nas da se pod najtežim uslovima, sa hiljadama ranjenika, prebacujemo preko teško prohodnog i sniježnog Prenja. Neuspjeh na

Konjicu omogućio je razbijenom neprijatelju u dolini Neretve (Italijanima i četnicima) da se ponovo prikupi i organizuje za borbu na pravcu gornieg toka Neretve, od Mostara prema Jablanici i u gornjem Nevesinju.

Kada je 4. proleterska brigada primila zadatak da sa dva bataljona podrži treći napad na Konjic, uputili smo se tamo usiljenim maršem i stigli istoga dana prije mraka. Negdje u rejonu sela Zabrđa povezali smo se sa štabom 3. divizije i dobili zapovijest za napad koji je predviđen za istu noć. Bataljoni su jedva mogli da se odmore do početka napada koji je bio određen za 22 časa. Trebalo je da oslobodimo južni dio grada (na lijevoj obali); 5. crnogorska brigada imala je zadatak da oslobodi sjeveroistočni dio grada (na desnoj obali); 10. hercegovačka je obezbjeđivala napad aktivnim dejstvom na četnike prema pl. Ljubini, Bijeloj i uzvodno u dolini Neretve. Na našem sektoru predviđeno je da napadaju i borna kola koja smo zaplijenili u dolini Rame.

U prvom noćnom naletu bataljoni 4. brigade su likvidirali neprijatelja na Pomolu, dominantnoj tački južno od grada i tu se zadržali jer su dočekani jakom vatrom iz bunkera sa padina ovoga položaja. Četa bornih kola je takođe zadržana na prilazima gradu pošto je naišla na prepreke i vatru protivtenkovskih oruđa, a zatim se povukla. 5. brigada je ovladala vatrenim položajima Repovicom (na desnoj obali) ali dalje nije mogla. Situacija ujutro nije bila ružičasta. S napadom je produženo. Bombaši našeg 2. bataljona likvidirali su rov po rov. Lijevo se rasplamsala borba, pa se dobijao utisak kao da se 2. i 1. bataljon takmiče. Preko dana neprijateljski avioni nadleću, pikiraju i mitraljiraju položaje naših jedinica oko grada. Bacaju eksplozivne i zapaljive bombe. Gusti dim i plamen dižu se iz pogođenih seoskih kuća. Kada su borci likvidirali i posljednje rovove i prepreke na svom pravcu, jurnuli su u varoš i zauzeli nekoliko kamenih kuća. Neprijatelj je pokušao da ih izbací. U toku noći ovi bataljoni su se sredili i pripremili za odbranu, očekujući napad naših jedinica i sa drugih pravaca.

Sjutradan naša dva bataljona podvrgnuta su vatri silovitih napada neprijatelja. U Konjic su ulazile svježe neprijateljske snage: kolone pješadije, kamiona, tenkova. Odmah stupaju u borbu. Redaju se juriš za jurišem. Proleterí ih sačekuju i odbijaju. Ponovo nas nadlijeću grupe aviona, pikiraju na kuće posjednute našim borcima. Signalna zrna im ukazuju na te

objekte. Nekolike kuće su pogođene teškim bombama. Izgledalo je kao da je u njima sve sprženo i izgorelo. Neprijatelj je krenuo na juriš. Napadaju Nijemci, ustaše, domobrani, četnici. Odvojeno i skupa. Pokušaji da se, pod zaštitom tenkova, dokopaju zgrada propadaju. Pribjegli su i posljednjem sredstvu: do nekih zgrada dogurali su benzinska burad i rafalima izazivali požar. Jednu zgradu zahvati plamen, ali su partizani i njemu prkosili. Dolazilo je do borbe prsa u prsa s grupama Nijemaca koje su uspijevale da se pod zaštitom silne vatre dokopaju tih kuća, ali uzalud. Ni tenkovi, ni avioni, ni benzin, ni bezbrojni talasi juriša Nijemaca nijesu pomogli. Neprijatelj je sve te pokušaje platio velikim gubicima. Naši su takođe imali i mrtvih i ranjenih — pa opet iz porušenih kuća pjesma se prolamala. I na avione su otvarali vatru. Prkosili su svima i svačemu proleteri sa Livna i Jablanice. Očekivali su pomoć i nikad nijesu izgubili prisebnost. Jedni osmatraju, drugi brišu puškomitraljezima, treći smenjuju one koji su pali ili su teško ranjeni, a lakši ranjenici produžavaju da se bore. Bolničarke previjaju ranjene, a one teže pod vatrom izvlače i evakušu. Kuhinje bataljonske su skuvale hranu i po danu je doturale borcima u posjednutim zgradama. To je bio masovni heroizam — pojedinačni i kolektivni podvig bombaša, mitraljezaca, bolničarki, kuvara. Svako je obavljao svoj zadatak kako najbolje može. Odlučili su se da istraju u borbi dok neprijatelj ne podlegne. Ispred zgrada ležali su leševi izmiješanih neprijateljskih vojnika. Noć se približavala, a juriši su jenjavali.

Bataljonima 4. proleterske brigade je zagrozila opasnost i s leđa: jake četničke kolone spuštale su se lijevom i desnom obalom Neretve; 10. hercegovačka brigada nije mogla izdržati pritisak crnogorskih i hercegovačkih četnika koji su bili organizovani u brigade: 5. crnogorska brigada se već bila povukla u s. Repovice. O situaciji je obaviješten i Vrhovni štab NOVJ. Odlučeno je da izvučemo bataljone iz grada kako bi izbjegli još teži položaj u kojem bi se našli usamljeni sljedećeg dana. Učinili smo to u toku noći, 26/27. februara, preko Pomola i Zabrđa. Najviše gubitaka u ovim bataljonima bilo je od avijacije; oko 40 izbačenih iz stroja. Gubici neprijatelja iznosili su nekoliko stotina.

Jedinice 3. divizije dobile su zadatak da zatvore pravac Konjic — Ostrožac. One su se prebacile na desnu obalu. Mi smo se poslije povlačenja prikupili na prostoriju Čelebića, a zatim se cijela brigada razmjestila na prostoriju: Ostrožac —

Dobrigošće — Krstac — Ravno — Jablanica. Očekivali smo da ćemo se ovdje odmoriti, ali je taj odmor kratko trajao. Drug Tito nas je iz Gračanice pozvao na sastanak da nam saopšti nove zadatke.

VILICA GUMNO

Mitar Bakić i ja došli smo danju, gdje se na 200—300 metara u stranu od naselja, u jednoj drvenoj kolibi ili potočari (mlinu) nalazio drug Tito. Od bližih saradnika s njim je bio Aleksandar Ranković. Ne sjećam se koga smo tamo još zatekli osim njih i sekretarice Zdenke. Ostali dijelovi Štaba i članovi AVNOJ-a bili su na široj prostoriji Gračanice. Terzić se nalazio na isturenom punktu prema G. Vakufu, u Prozoru, i odatle je bio u stalnoj vezi s vrhovnim komandantom i obavještavao ga o situaciji na tom pravcu. Očekivali smo dolazak komandanata i komesara divizija. U toku dana imali smo prilike da pratimo reagovanje druga Tita na izvještaje sa raznih sektora i područja. Stalno su pristizali radiogrami i odašiljana uputstva i direktive za rad. Jedno od centralnih pitanja ovoga dana bili su ranjenici. Neuspjeh kod Konjica i prikupljanje jačih neprijateljskih snaga u dolini Vrbasa komplikovali su ovo pitanje. Tito je naredio da se pozove Gojko Nikoliš, referent saniteta. Preko njega se obavijestio o ranjenicima. Povala se diskusija o njihovom daljem pokretu u vezi sa novom situacijom. Razmatrana je mogućnost njihovog povratka preko Bosanske krajine u Liku, pod zaštitom jedinica Bosanskog i Hrvatskog korpusa. Vrhovni komandant je odlučio da se odmah pristupi njegovom prebacivanju kamionima u tom pravcu. Gojko je dobio direktive u tom pogledu i pošao je da ih sprovede. Mislim da su i štabovi korpusa o tome obaviješteni. Međutim, po izvještajima koji su u toku dana otuda stizali situacija na sektoru Oštrej — Drvar — Grahovo pogoršala se. Pretpostavilo se da pravac može biti potpuno zatvoren prije nego bi se izvršilo prebacivanje ranjenika. Zato je još u toku istog dana (28. februara) obustavljeno izvršenje ovog naređenja.

Ovdje, gdje su okolinu stalno nadlijetali i bombardovali neprijateljski avioni, radna atmosfera Titovog štaba nije prestajala. Obavještenja, referisanja, naređenja — sve je teklo normalno. I radio-vijesti smo dobili. Neko ih je naglas čitao. Vijesti sa istočnog fronta su bile povoljne. U naredbi vrhovnog

komandanta povodom proslave dvadesetpetogodišnjice Crvene armije, govorilo se o velikim pobjedama nad njemačko-fašističkim jedinicama pod Staljingradom i Lenjingradom, na prilazima Harkovu, u Donbasu, kod Rostova, na obalama Azovskog i Crnog mora i o oslobađanju velikog dijela sovjetske teritorije, koju je neprijatelj bio zauzeo. Zatim se govorilo o velikim gubicima neprijatelja u posljednja tri mjeseca: oko milion ubijenih i zarobljenih vojnika, desetine hiljada izgubljenih tenkova, aviona, topova. Drug Tito je ocjenjivao operacije koje je preduzela Crvena armija kao prelomne u daljem vođenju rata.

— Sada je Sovjetska armija potpuno preuzela inicijativu, — govorio je Tito. Ove vijesti su bile velika radost i ohrabrenje. Tito se i pored zabrinjavajuće situacije ovih dana šalio s nama, prenosio misli u budućnost: — kada budemo slavili dvadesetpetogodišnjicu naše armije bićemo već stari, sijedi maršali i generali...

Prvim mrakom spustili smo se u Gračanicu. Komandanti i komesari su se okupili. Ne znam da li su bili svi; sjećam se Koče, Pera Cetkovića i Peka. Sastanak je održan u jednoj povećoj kući. Vjerovatno je to bila škola ili žandarmaska kasarna. Drug Tito nas je upoznao sa trenutnom situacijom na frontu i konkretnim zadacima pojedinih divizija: 1. i 2. divizija dobile su zadatak da se koncentrišu sjeverno od Prozora i izvrše protivudar na neprijateljsku grupaciju na pravcu Gornjeg Vakufa i u dolini Vrbasa, kako bi se na taj način stvorili uslovi za manevar naših snaga bilo prema centralnoj Bosni bilo prema Hercegovini. Privremena promjena pravca dolazila je u obzir, kako je rekao drug Tito, samo u slučaju povoljnijeg uspjeha protivudara. odnosno potpunog razbijanja neprijatelja na ovom pravcu.

3. divizija je sa dvije brigade ostavljena na svom zadatku zatvaranja pravca Konjic — Ostrožac, dok je 7. divizija odbrambenim dejstvima, s osloncem na planinu Radušu, stvarala uslove za nanošenje ovog protivudara.

Protivudarom — kako je planirao i obrazložio drug Tito — treba razbiti neprijatelja i spasti nekoliko hiljada ranjenika, pa tek onda preći u ofanzivu na najpogodnijem pravcu. Situacija je postajala krajnje opasna: Nijemci su ubacivali pojačanja i na sektor Konjic — Ostrožac i pokušavali da se spoje sa italijanskim i četničkim jedinicama koje su od Mostara nadirale prema Jablanici. I od Livanjskog i Kupreškog polja

prijetila je opasnost brzog neprijateljskog prodora preko Ravnog u prozorsku kotlinu. Sve jasnije se ocrtavao neprijateljski plan — da nas zajedno sa bolnicom opkoli u kanjonu Neretve i uništi.

Pošto smo primili usmena uputstva i pismena naređenja, vratili smo se u svoje jedinice da ih sprovedemo u život. Zahitijevano je najbrže reagovanje. Naša (2. proleterska) divizija imala je zadatak da se iz doline Neretve što prije prebaci u rejon Makljena gde će primiti definitivnu zapovijest. U rejonu Jablanice je zadržana 2. dalmatinska brigada sa zadatkom da sprečava prodor Italijana i četnika uzvodno Neretvom.

Još iste noći izdali smo naređenje brigadi da se prikupi u rejon Rame. U bataljonima su sa nestrpljenjem očekivali moj povratak i dalji zadatak naše brigade. Svi su osjećali težinu situacije. Kada su štabovi bataljona bili upoznati sa predstojećim zadatkom, izvršili smo 1. marta pokret cestom prema Prozoru. Dolinom Rame zaorila se pjesma umornih bataljona koji nijesu ni slutili da im predstoji tako težak zadatak. Kod Gračaca presreo nas je kurir Vrhovnog štaba sa naređenjem da se kolona zaustavi, a ja da svratim kod druga Tita. Ne sjećam se da li je sa mnom pošao još neko od članova štaba 4. brigade. Zatekao sam druga Tita nadnesenog nad kartu. Obradovao se što smo se tako brzo prikupili i krenuli, pa mi se, koliko se sada sjećam obratio riječima:

»Dobro je što je brigada već u pokretu. Izgleda, ostale jedinice će nešto zakasniti jer su udaljenije, a napad je predviđen za 3. mart. I minuti su nam dragocjeni! Dvanaesti je čas za naše ranjenike! Od sinoć se situacija pogoršala. Maloprije sam dobio izvještaj od Terzića. Evo vidiš — pokazujući mi na karti — Nijemci su ovladali linijom Crni vrh — Pidriš — Kobila i napadaju dalje. Time je najneposrednije ugrožen pravac koji izvodi u prozorsku kotlinu. Treba najbrže i najenergičnije djelovati! Po svaku cijenu sprečiti Nijemcima da se preko Vilića gumna i Draševa probiju za Sćit, gdje se nalaze naši ranjenici. Prebacite se kamionima do ispod Draševa! Sada se još zadržite ovdje da vas avioni ne primijete i ometu u pokretu, a onda iskoristite ove naše kamione! Neka obustave svaki drugi transport jer je ovo sada najvažnije. Tako će i borci biti odmorniji. Koristite noć za prebacivanje, a onda onih nekoliko kilometara do položaja moraćete pješke. Uvjeren sam da će vaša brigada stići na vrijeme i da će uspješno izvršiti i ovaj zadatak! U Prozoru se povežite sa Terzićem koji će vam pružiti najnovije informacije o situaciji. . .«

Da bi se ubrzao rad oko prebacivanja bataljona, naredio sam da se prekine sa evakuacijom municije i štamparije »Borbe«. Dijelovi koji se nijesu uspeli ukrcati u kamione u prvoj turi krenuli su pješke, da bi koliko-toliko skratili rastojanje, dok se po njih ne vrata kamioni. Borcima i štabovima je prije pokreta objašnjena nova situacija i zadaci koje je pred brigadu postavio drug Tito. Izvršene su pripreme na brzinu i održani sastanci: štabova, komandi, boračkih kolektiva, partijskih organizacija. Prepostavili smo da za ovo nećemo imati dovoljno vremena kasnije. Svi su bili okupirani mislima o predstojećem sudaru s Nijemcima, o ranjenicima, o povjerenju vrhovnog komandanta u našu brigadu.

Najprije se kamionima prebacio 2. bataljon koji je bio na čelu marševske kolone. Do zore se prebacila čitava brigada. Bataljoni su bez zadržavanja produžili ka položaju. Vilića gumno je ključni i posljednji položaj koji od Gornjeg Vakufa preko Kobilice izvodi na Draševsku visoravan iznad Prozora. Bočno prema njemu, s desne strane, dva bataljona 3. krajiške brigade preciznom vatrom iz provizornih rovova ometali su prebacivanje i podilaženje neprijateljskih snaga koje pokušavaju da ovladaju tim prevojem. A s lijeve strane, sa padina Raduše, bataljoni 7. banijske divizije uporno izdržavaju sve jači pritisak i svojim dejstvom ugrožavaju desni bok neprijatelja. Negdje sredinom dana (dali prije ili poslije podne teško je sada ocijeniti) stigao je naš 2. bataljon i pod borbom se razvio na tom prevoju. Bio je, čini mi se, posljednji čas kad je bataljon zauzeo položaj na najopasnijem mjestu, jer su istovremeno s druge strane podilazili Nijemci, izbijali ka prevoju i otpočeli sa jurišima, na koje je 2. bataljon odgovorio bombama i protivjurišima. Počela je žestoka borba koja je trajala u toku čitavog dana. Prebacio se i štab brigade neposredno pozadi bataljona, jer se na ovom sektoru riješavala odsudna borba. »Po svaku cijenu spriječiti neprijatelju da prođe ka prozorskoj kotlini do naših ranjenika«, — imao je na umu svaki naš komandir. Ostale bataljone smo po mjeri pristizanja — upućivali lijevo prema Karauli i Kobili, dva istaknuta njemačka oslonca sjevernije od Vilića gumna. Pritiskom na te položaje olakšavao se zadatak 2. bataljona koji je uspješno odolijevao uzastopnim jurišima neprijatelja, zahvaljujući i dobrom sadejstvu Krajišnika koji su zauzeli položaje desno od 4. crnogorske brigade.

Komandant 2. bataljona nas je obavještavao o velikom broju poginulih i ranjenih; mnogo bombaša i mitraljezaca bilo

je izbačeno iz stroja, ali borba nije jenjavala. U jednom momentu izgledalo je da je stanje sasvim kritično; komandant bataljona je poslao poruku po kuriru koji je puzeći stigao do nas: »Više se ne može izdržati, sve izgibe. Sta da se radi? Da li da se povučemo sa ovog položaja?« Odgovorili smo:

Ni jednu stopu nazad! Dok i jednog borca ima živoga nema povlačenja! Kada svi izginemo Nijemci će možda poći naprijed, ali mi za to nećemo znati!

Naša poruka nije ni mogla ni smjela biti drukčija u ovom momentu. Bili smo ubijedeni da će 2. bataljon sa svojim komandantom Nikom Strugarom i na ovom mjestu časno izvršiti svoj zadatak. Dejstvo ručnih bombi i mitraljeza trajalo je i dalje s nesmanjenom žestinom. Vatra neprijateljskih oruđa obasipala nas je neprestano, izgledalo je kao da se sve više prenosi naprijed. Dan je već bio na izmaku. Borci smanjenog 2. bataljona, koristeći se zaklonom bukovih stabala i leševima poginulih drugova, produžili su sve žilavije da brane svoje položaje i da odbijaju nasrtaje svježih snaga koje je neprijatelj stalno ubacivao da bi se probio naprijed. Pokušaji da se obidu položaji 2. bataljona takođe su propali. Na drugom pravcu došli su do izražaja svojim dejstvom i ostali naši bataljoni. Krajišnici su čvrsto stajali i bočno tukli.

Krajem dana, 2. marta 1943. neprijatelj je na Vilića gumnu bio razbijen i odbačen. Na bojištu je ostavio veliki broj mrtvih. Po sopstvenom priznanju, pretrpljeni gubici 717. divizije »dne 2. o.m.: 51 mrtav, 83 ranjena, 21 nestao, 31 zamrznut«. Naredili smo protivnapad i gonjenje pravcem Karaulica, Kobila, da se neprijatelj ne pribere i ne pokuša ponovo napad. U toku noći i slijedećeg dana, svi ključni položaji na ovom pravcu: Orlovača, Karaulica, Kobila bili su u našim rukama. Pokušaj neprijatelja da održi ove položaje, i pored stalnog dejstva »štuka«, nije uspio. Odbačen je dalje na sjever prema Pidrišu i Voljicama. Prešli smo u opšti protivnapad na cijelom frontu, između Makljena i Raduše prema Gornjem Vakufu. Poslije još nekoliko udaraca na pravcu Gornjeg Vakufa neprijatelj je odbačen niz Vrbas prema Bugojnu, iako je bio dovoljno jak da izbjegne poraz, koji se odvijao strogo po našoj zamisli.

Prema tome, i »eventualni« manevar naših snaga ka Travniku i centralnoj Bosni otpao je. Pravac za Hercegovinu ostao je kao najpovoljniji za nas. Jedinice su u tom cilju i dobile odgovarajuća naređenja. Naša brigada je 6. marta prekinula kon-

takt s neprijateljem na ovom pravcu i usiljenim maršem se prebacila u rejon Jablanice. U zaštitnici na ovom pravcu ostali su dijelovi 1. divizije.

Tako se završila herojska borba za ranjenike. Na Vilića gumnu su borci 4. crnogorske proleterske brigade svojim grupama podigli branu koju neprijatelj nije mogao savladati u bijesnom pokušaju da se dokopa naših ranjenika. U tu branu je uzidano nekoliko desetina mrtvih. Najveći broj poginulih otpada na slavni 2. bataljon. To je bio veliki spomenik našoj borbi. Zato je vrhovni komandant, već sutradan, izdao pohvalu: »... Ovaj podvig boraca naše Četvrte proleterske brigade neka služi kao primjer i putokaz u daljim našim teškim i napornim borbama svim borcima, komandirima i političkim komesarima naše Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije«.

Iz naše brigade u ovoj borbi poginulo je 24, a ranjeno 25. Jedan broj ranjenih je kasnije podlegao. Krajiški bataljoni na sektoru Vilića gumna imali su samo u ovoj borbi 6 mrtvih i 15 ranjenih.¹

RAZBIJANJE I GONJENJE ČETNIKA

Četnici i Italijani koji su se poslije prikupljanja u Mostaru uputili dolinom Neretve prema Jablanici, iskoristili su odsustvo naših snaga za vrijeme protivudara kod Gornjeg Vakufa i potisnuli dijelove 2. dalmatinske brigade sa lijeve obale. Da bi se spriječio njihov prelazak na desnu obalu, porušen je po naređenju vrhovnog komandanta željeznički most kod Jablanice. Ipak su četnici iz tzv. Durmitorske brigade upali u Jablanicu i opljačkali je. Dalmatinska brigada se prikupila, 4. marta napala ovu četničku grupaciju (od oko dva bataljona) i natjerala je u bjekstvo preko porušenog mosta i niz Neretvu. Ovom akcijom je 2. dalmatinska brigada očistila desnu obalu od četnika koji su pretrpjeli znatne gubitke. Ali, na lijevoj obali Neretve četnici su držali sve dominantne tačke, kako u bližem rejonu porušenog mosta tako i na padinama Prenja.

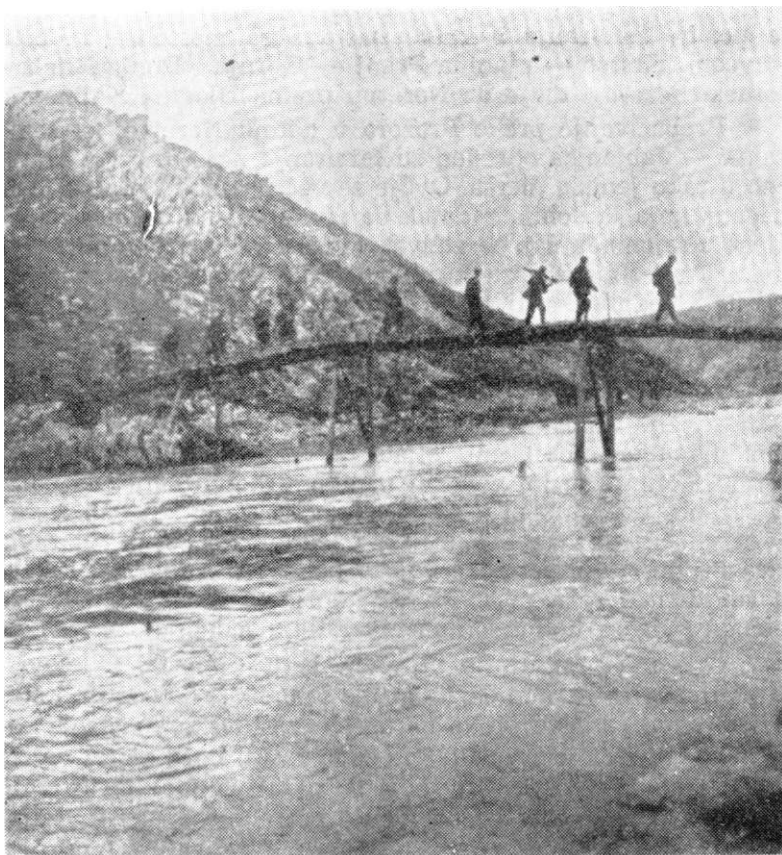
¹ Poginuli su iz 4. brigade: Branko Vukičević, Marko Petričević, Simo Barović, Ilija Vujović, Vasilije Vujanović, Obren Vujović, Marko Vušurović, Jovo Zvicer, Janko S. Janković, Nikola Jovičević, Dušan Keković, Blažo Martinović, Miloš Nikolić, Dušan Strugar, Duka Conić, Branko Vujačić, Šćepan Đurović, Rusa Jovović, Blažo Radović, Maka Zivković, Komnen Janković, Luka Đurašević, Dunja Đokić ...

2. proleterska divizija određena je u prethodnicu, s tim da poslije forsiranja Neretve nastupa sa mostobrana opštim pravcem: Krstac — planina Prenj — Gornja i Donja Bijela — Boračko jezero i dalje uz Neretvu prema Ulogu i Kalinoviku.

Prebacivanje preko Prozora u dolinu Neretve, na sektor Rama — Jablanica određen za forsiranje naše divizije, izvršili smo u toku jednog marša. Ovdje se već nalazila 2. dalmatinska brigada koja je dobila zadatak da izvrši nasilni prelazak preko rijeke u rejonu Jablanice, zahvati mostobran u rejonu porušenog mosta i obezbijedi opravku ovog mosta za prelazak ranjenika i drugih jedinica. Ekipa pontonira, pod rukovodstvom Vladimira Smirnova Volode, već je 5/6. marta bila stigla na lice mjesta i čekala da se akcijom forsiranja obezbijedi njen rad.

Lijevu obalu Neretve, na predviđenom sektoru forsiranja naše divizije zaposjele su jače četničke snage. To su bili većinom prinudno mobilisani seljaci iz Crne Gore i Hercegovine. Četnički oficiri su im govorili prilikom mobilizacije, da odlaze da se bore protiv ustaša, pa je najveći dio bio iznenađen kada su se suočili na Neretvi sa našim jedinicama. To se, naravno, odrazilo na moral četničke vojske pri prvim sudarima. Uzalud je tih dana Draža pisao Baju Stanišiću: »Sad je jedinstven momenat da sa komunistima raskrstimo jedanput za svagda«.

Operacija forsiranja otpočela je 6/7. marta. Dijelovi 2. dalmatinske — njene udarne grupe i bombaši — uspužali su se neprimjetno i vješto preko porušene mostovske konstrukcije, i po prelasku na lijevu obalu iznenada zasuli bombama i vatrom obližnje bunkere i položaje koje su držali četnici. Ovaj smjeli manevar omogućio je prebacivanje potrebnih snaga 2. dalmatinske brigade koje su proširile i učvrstile zahvaćeni mostobran i obezbijedile ga na svim pravcima za prelazak ostalih naših brigada. Ekipa za opravku mosta odmah je pristupila poslu. Do zore se prebacila i 2. proleterska brigada na lijevu obalu i, sa osloncem na mostobran 2. dalmatinske, odmah je prešla u napad na četnike koji su držali položaje na padinama Prenja. Njeni bataljoni su se infiltrirali kroz raspored četnika i pojavili se u njihovoj pozadini. Četnička odbrana je ovim bila izmanevrovana i razbijena. Na lijevu obalu se zatim prebacila naša 4. brigada i uzela učešće u likvidaciji razbijenih grupa četnika koje su se našle u pozadini jedinica 2. proleterske brigade, na prostoriji Krsca i okolnih sela.

Jedinice Treće NOU divizije prelaze reku Neretvicu

U toku 7. marta i sljedeće noći bila je potpuno očišćena lijeva obala Neretve na odsjeku Rama — Jablanica i tako je stvoren dovoljno širok i bezbjedan mostobran za prelazak ostalih naših snaga i ranjenika. Četničke jedinice koje su bile na ovoj prostoriji pretrpjele su velike gubitke u mrtvim, ranjenim i zarobljenim.

4. crnogorska brigada se posle forsiranja Neretve i čišćenja teritorije od četnika prikupila u rejonu sela Krstac, odakle je 8. marta kroz raspored 2. proleterske brigade pošla naprijed, u prethodnicu divizije, pravcem: Krstac — Rječica — Breza —

izvorni dio Idbara — Djevojački kuk — Borova glava — Lisina — Siljeviea — Majdani — G. Bijela. Na ovom pravcu probijali smo se bespućem i kroz snijeg. Desno od nas su se bijeljeli vrhovi Prenja. Manje ispade neprijatelja u naš lijevi bok, za vrijeme pokreta, odbijale su naše pobočnice. Stalnih naselja nije bilo; ponegdje naiđemo samo na stočarske kolibe, te ih koristimo za smještaj ranjenih i bolesnih, a ostalu vojsku smještamo napolje. Jedva smo čekali da se spustimo u dolinu Bijele, jer je ovdje na Prenju bilo neizdrživo hladno. Brzina pokreta nije zavisila od nas, već od pokreta ostalih snaga, prikupljanja ranjenika, smjene i postavljanja pobočnice prema Konjicu. Pokret je regulisan po prostoru i vremenu. Prenošnje ranjenika na nosilima išlo je teško i sporo.

Poslije dva dana našli smo se nad Gornjom Bijelom. Četnici su nas dočekali mitraljezima i bacačima. Glavnina im je bila u selima, a dijelovi su držali položaje na kosama ispred i pozadi sela. To nas je zadržalo još jedan dan. Naši bataljoni su izvršili juriš, zbacili četnike sa kosa i prodrli za njima u Gornju Bijelu. Ovdje su se četnici spremali da nas zadrže, da onemoguće naš prodor ka Boračkom jezeru i dalje. U selu su se kako nam je rečeno nalazili četnički komandanti Jevđević i Lukačević. Došli su da lično organizuju odbranu ovog pravca. Međutim, u tome nijesu uspjeli jer su naš prodor i njihov poraz na Neretvi unijeli demoralizaciju i rasulo u četničke redove. Bježali su ka Borcima. Ovdje su bili hercegovački četnici. Zarobljenici opet pričaju da su silom pokupljeni i ovamo dovedeni i da su, kada su čuli za poraz Italijana na Neretvi, a zatim crnogorskih četnika, otpočela otkazivanja poslušnosti i mnogobrojna dezertiranja. Nijesu pomogla zastrašivanja i razne mjere pritiska. Ovdje smo saznali da se od Kalinovika i Nevesinja prikupljaju druge četničke jedinice koje su takođe u pokretu prema nama.

Sa prostorije G. Bijele — Medaskovići krenuli smo, 11. marta, za Borke i Boračko jezero, gdje su se, prema obavještenjima, prikupljali četnici. Nastojanja njihovih starješina da ovdje organizuju neki front preduhitrena su našim gonjenjem, tako da nijesu pružili otpor. Odstupili su dalje, uz Neretvu.

Ovdje se prikupljala cijela 2. proleterska divizija. Opšti pravac našeg daljeg pokreta bio je — uz Neretvu. Tu su preduzete mjere izviđanja i prikupljanja podataka. Dominantne položaje kanjona, lijevo i desno, držali su četnici, očekujući da se spustimo u kanjon i da nas tu napadnu. Doznali smo da se

jedna četnička grupa nalazi u rejonu Čičeva i Glavatičeva, a druga na čelu sa Bajom Stanišićem u rejonu Banj-dola. Kod zarobljenog četničkog oficira nađena je zapovijest za napad. Saznavši za početak napada, predupredili smo ih i iznenadili.

Na naš sektor je pristigla 1. proleTERSka brigada. Stavljena je privremeno pod komandu štaba naše divizije. Time je ojačan naš čelni ešelon koji je imao zadatak da razbije četnike na pravcu nastupanja dolinom Neretve i što prije izbije na liniju Kalinovik — Obalj — Ulog. U sastavu 1. proleTERSke brigade nalazila su se i dva crnogorska bataljona iz kojih su mnogi borci i stariješine bili poznati borcima naše brigade. Susret ljudi iz ovih dveju brigada izazvao je veliku radost. Imao sam posebno zadovoljstvo što sam se, poslije odlaska iz 1. proleTERSke brigade ponovo sreo sa svojim starim poznanicima i što ćemo neko vrijeme biti zajedno. Brigadom je komandovao Danilo Lekić koji je, dok sam bio u 1. brigadi, bio zamjenik Kočin. Svi smo ga zvali Španac; bio je veoma omiljen i cijenjen: uvijek veseo i nasmijan, energičan i dinamičan, autoritativan, a uz to prisan u odnosima. Cijenili smo njegovo iskustvo iz Španije. Savo, Božo i ostali drugovi su mi potvrdili da je takav odnos zadržao i kao komandant brigade.

Tih dana slušao sam prigovor da je 1. proleTERSka brigada napravila propust i bila nebudna u odnosu na svoj zadatak za vrijeme naših napada na Konjic. Nijemci su iskoristili to i preko Ivan-sedla, koje je držala ova brigada, izvršili prodor prema Konjicu, što je izmijenilo situaciju u korist neprijatelja. Nijesam znao istinu o ovome pa sam se zainteresovao kod Danila Lekića. Odgovorio mi je da su prve informacije koje je o tome primio Vrhovni štab bile netačne, pa je dao objašnjenje lično i drugu Titu: »Neprijatelj je podržan mnogobrojnim avionima prodirao s jakim snagama na ovom pravcu. Jedinice 1. brigade — pričao je Lekić — uložile su maksimalne napore da spriječe Nijemce u nadiranju ka Ivan-sedlu. Bili smo brojno i tehnički slabiji i nemoćni da zaustavimo taj njemački prodor. Ne može nam se to pripisati u grijeh. Drug Tito je uvidio da do nas nema krivice.«

Za vrijeme zadržavanja na prostorijsi Borci — Boračko jezero, još nijesmo imali tačnih podataka o jačini i rasporedu četnika. Poslije dva-tri dana odmora i čišćenja okoline od četničkih grupa, dobili smo zapovijest da krenemo uz Neretvu i da svaka jedinica na svom pravcu neutrališe otpor četnika. Naša

brigada je imala opšti pravac dejstva lijevom obalom Neretve za Ulog, a 1. proleterska (s tri bataljona) i 2. dalmatinska brigada da prodiru desnom obalom za Obalj.

Sa Boračkog jezera pošli smo preko Kule, Grabovice i Čičeva, razbijajući četničke grupe koje su se zatim povukle na Lipetu, Presjeku i Kvanj. To su bili pogodni položaji sa kojih su četnici ometali naše prodiranje. Stoga je tamo upućen 2. bataljon naše brigade kao ojačanje 10. hercegovačkoj brigadi koja je dejstvovala na tom pravcu.

1. proleterska brigada, pošto je razbila otpor četnika u Čičevu, spustila se u dolinu Neretve i iznenada upala u Glavatičevo, gdje se nalazila neka četnička propagandna grupa i »vojni sud«. Četnici su se neko vrijeme branili iz kuća, a zatim se predali. Najveći broj je izginuo braneći se iz kuća, a među njima su bila i tri člana »vojnog suda«. Od zarobljenih četnika i iz njihove zaplijenjene zapovijesti saznali smo da se pred nama nalazi nekoliko četničkih »brigada« koje se spremaju da nas napadnu i onemoguće nam prodor prema Kalinoviku i Nevešinj. Glavnina četnika nalazila se na prostoriji Čestoborje — Seljani — Kruševljani — Zaborani — Krstac — Kvanj — Tjeme — Banj-do — Gračanica — Lipeta. Razumljivo je što bi naš dalji pokret bez razbijanja ove četničke grupacije bio rizičan. Zato je štab 2. proleterske divizije odlučio da ih napadnemo i izdao zapovijest koja je koregirala zadatke i pravce date prethodnom zapovješću. Napad na četnike određen je za 17. mart u 1 čas. U napad su određene 1. i 2. proleterska i 4. crnogorska brigada sa zadatkom da se obuhvatom razbije cijela ova četnička skupina.

Svaka brigada je pošla u napad kao posebna kolona. Naša brigada, kao srednja kolona, napadala je pravcem: Biskup — Krstac — Ravno brdo — Zaborane — Djevojački kuk — Ivanovo brdo — Banj-do, sa zadatkom da razbijemo četnike i manevrom prema Banj-dolu (gde se prema obavještenjima nalazila četnička rezerva sa Bajom Stanišićem), sadejstvujemo jedinicama koje su napadale preko Lipete i Kvanja. Na ovom pravcu četnici su dali jači otpor oko Krsca koji je 1. proleterska brigada izmanevrovala, pa nas je to u toku noći nešto duže zadržalo.

Još u toku noći četnici su na svim pravcima bili iznenađeni i razbijeni, a da nijesu uspjeli ni da pokrenu svoju rezervu. Ujutro smo posmatrali kako se u neredu povlače ka Nevesinjskom polju. Bajo Stanišić je s grupom četnika u posljednjem

trenutku umakao ispred 1. proleterske brigade koja je prva izbila u rejon Banj-dola. Udar po četničkoj rezervi nije mogao biti jednovremen zbog različite udaljenosti kolona i smetnji koje su na svojim pravicima imale. Ali i ta rezerva je doživjela sudbinu ostalih jedinica — spasavala se bjekstvom po grupama, hvatajući se planine Crne gore i Nevesinjskog polja. Zarobljenika — Crnogoraca i Hercegovaca bilo je dosta. Ponovila se slika sa Neretve.

Panika i dezerterstvo zahvatili su četnike masovno. Veliki broj se predao našim jedinicama. Uvjeravali su nas da nijesu otvarali vatru i da su ovamo silom dovedeni. S Durmitorcima i Pivljanima je kod Jablanice razgovarao Stojan Cerović i borci našeg 5. (durmitorskog) bataljona. Našli su među njima poznanike, komšije, bliže i dalje rođake. Čudni su bili ti susreti — grdili su se među sobom a i ljubili. Rodbinska osjećanja su za momenat potisla mržnju koja je do malo prije bila izrazita. I ovdje su zarobljenici molili da ih primimo u našu vojsku i uvjeravali nas da će biti disciplinovani i iskreni borci. Po svemu smo se mogli uvjeriti da je ta vojska, koju su ovamo doveli Stanišić, Dukanović, Durišić, Ružić, Lukačević i drugi četnički komandanti mobilisana i prisilno gurnuta protiv nas. Bilo je tu Vasojevića, Bjelopavlića, Pješivaca i drugih. Malo je među njima bilo takvih koji su dobrovoljno ili iz nekog uvjerenja pošli protiv nas. Ali i pored toga oni bi bili, kao stihija, iskorišćeni da smo mi bili slabi i da njihove gazde nijesu onako dobro potučene na Neretvi. Naša snaga im je morala imponovati i zato su pored ostalog masovno postajali naš plijen ili su napuštali svoje vođe i odlazili kućama.

Ovdje na Neretvi razbijena je iluzija mnogih četnika, kao posljedica propaganda protiv nas, da smo nemoćni i malobrojni, slabo naoružani, da ubijamo i koljemo sve što nam padne u ruke. Mi smo one koji nijesu htjeli da stupe u naše jedinice, a to su bili većinom stariji seljaci, puštali da idu kućama, snabdijevajući ih potrebnim ispravama. Ubrzo zatim smo se, kada smo došli u Crnu Goru, uvjerali da su ovi oslobođeni četnici pričali istinu o nama: o našoj snazi i naoružanju, o ljudskom odnosu prema njima, o porazu Italijana i četnika itd.

4. crnogorska brigada je nastavila gonjenje četnika na pravcu Luka — Kljuni. Lijevo od nas na prostoriји Seljani — Kruševljani nalazila se 2. proleterska brigada, a desno jedinice 3. divizije. Ostale jedinice naše (2. proleterske) divizije produ-

žile su poslije ovoga dolinom Neretve i prema Bjelimićima ka Kalinoviku i Ulogu. Naša brigada, po naređenju Vrhovnog štaba, odavde kao manevarska grupa skrenula je ka Nevesinju, pojačavajući snage 3. divizije.

Uputili smo izviđačke dijelove prema selu Kljuni, na ulazu u Nevesinjsko polje. Sa padine planina Crvnja i Crne gore opet smo zasuti vatrom. Razbijeni četnici pokušavali su da stabilizuju front. Južno od sela Kljuni naši dijelovi su se sukobili s četnicima i Italijanima. Od pravca Nevesinja četnicima je pristigla pomoć — svježe snage, artiljerija i tenkovi. Krajem dana ta pojačanja su izbila u visinu sela Kljuni i povezala se sa četnicima koji su već bili na položajima. Četnici su držali istaknuti položaj Zimomor, na Crvnju, odakle im je bilo lako kontrolisati sve prilaze Nevesinjskom polju i Morinama (prema Ulogu). Sa Oštre gomile četnici su pružali dosta jak otpor. Ispred nas su se nalazila dva ojačana bataljona Italijana i hercegovački četnici. Crnogorski četnici su se poslije razbijanja povlačili prema Gacku i Crnoj Gori. Sa njima je odstupio i Bajo Stanišić. Oni će nas »čekati na granici«.

Naređen je opšti napad 4. i 5. crnogorske brigade na neprijateljske dijelove na prostori Crvanj — selo Kljuni — pl. Crna gora. Desno od 5. brigade, preko Zimlja ka Veležu, predviđeno je učešće jedinica 10. hercegovačke brigade. Trebalo je na našem pravcu razbiti Italijane i četnike i izbiti što prije do linije Gornja i Donja Bijenja — Pridvorci — Hrušta, a onda produžiti ka Nevesinju. Našoj brigadi određen je pravac nastupanja; Luka — Kljuni — Donja Bijenja — Nevesinje, a 5. brigadi: Lakat — Pridvorci — Čitluk — Nevesinje. Poslije djelimičnog uspjeha u toku noći (19/20. marta), sutradan se razvila žestoka borba, naročito oko sela Kljuni i na padinama Crvnja i Crne gore. Kada je 5. (durmitorski) bataljon naše brigade razbio četnike na Crvnju, oslobodili smo se bočnog pritiska sa te strane, pa smo se mogli u cjelini angažovati prema Italijanima.

Prodorom 4. brigade južno od sela Kljuni raspao se italijansko-četnički front ispred 5. brigade koja je napadala preko planine Crne gore. Nastalo je panično napuštanje položaja i bježanje Italijana i četnika ka Nevesinju. Pred gonećim odredima naše i 5. brigade neprijatelj je bacao oružje i opremu, ostavljao komoru, mrtve i ranjene. Priličan broj Italijana i četnika je i ovdje zarobljen, a neprijatelj je izbjegao potpunu

katastrofu zahvaljujući intervenciji tenkova koji su krstarili poljem i prihvatili grupe koje su bježale. Naša protivkolska sredstva bila su slaba da bi onemogućila ovaj tenkovski napad, pa su se naši dijelovi povukli na teren nepristupačan za tenkove. Italijani su bili isuviše oprezni pa se nijesu približavali našim položajima. Njihova akcija se svela na zaštitu grupa koje su panično bježale. Italijani su pretrpjeli veće gubitke jer su se povlačili čistinom, dok su se četnici koji su im štitili bokove, hvatali staza i bogaza i tako se spasavali. Italijanske zarobljenike smo odmah evakuisali u našu pozadinu i koristili ih za prenošenje ranjenika.

Bilten italijanske komande o gubicima kolone Skotti (1. i 2. bataljon 55. peš. puka) glasi: »... nestali, među njima mrtvi i ranjeni koji su ostali na položaju, 17 oficira i 167 vojnika; ranjeni koji su spaseni, 2 oficira i 53 vojnika; izgubljeni materijal: 30 puškomitraljeza, 9 teških mitraljeza, 18 minobacača od 45 mm i 21 komad tegleće stoke«.

Gubici naše (4. crnogorske) brigade u borbi 20. i 21. marta bili su: oko 50 mrtvih i ranjenih.

Poslije ovog poraza na ulazu u Nevesinjsko polje, neprijatelj nije bio u stanju da se brzo pribere i prikupi, što su naše jedinice iskoristile za gonjenje i podilaženje Nevesinju, koje je sledećeg dana (22. marta) oslobođeno.

Radovan VUKANOVIĆ